

УДК 27-47](438+477.8)"11/13":[930.2:003.072]

DOI: 10.15407/rksu.25.148

Людмила Анатоліївна Гнатенко,
доктор історичних наук, старший науковий співробітник,
старший науковий співробітник відділу кодикології та кодикографії
Інституту рукопису
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
ORCID: 0000-0001-5287-0081
e-mail: gnatenko.manus@gmail.com

Віктор Михайлович Мойсієнко,
доктор філологічних наук, професор,
професор кафедри української мови
Житомирського державного університету імені Івана Франка
ORCID: 0000-0002-3513-1807
e-mail: v.moisyenko@ukr.net

КОДИКОЛОГІЧНО-ПАЛЕОГРАФІЧНІ ТА ФОНЕТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЛАВРИШІВСЬКОГО ЄВАНГЕЛІЯ

Метою роботи є уточнення атрибуції Лавришівського Євангелія апракоса (Польща, Національний музей у Кракові, бібліотека Музею Чарторийських, од. зб. 2097 IV), актуалізація проблеми визначення протографів, а також репрезентація новітніх кодикологічних та палеографічних (встановлення писців) фактів. Завданням також є виокремлення діалектних, передовсім звукових, особливостей та порівняння їх із відомими русько-українськими апракосами XII–XIV ст. **Методологія дослідження** базується на застосуванні джерелознавчих, палеографічних, кодикологічних і лінгвістичних методів аналізу. **Наукова новизна** полягає в уточненні датування пам'ятки часом не раніше XIV ст. Установлено п'ять писців із визначенням меж їхніх почерків. Одним із книжників-писців, натхненником і навчителем інших писців є преподобний Ієв (у тексті Єв). Доведено, що протографом, з яким працював перший писець до звороту аркуша 61, є Галицько-Волинське Євангеліє XII–XIII ст. із зібрання Третьяковської галереї К 5348 (Росія, Москва). Протографи, які слугували для переписування писцями інших частин кодексу, наразі встановити складніше. Комплекс виявлених діалектних рис пов'язує досліджуваний апракос з іншими євангеліями галицько-волинської писемної традиції. Аналіз почерків та художнього оздоблення дозволив запропонувати гіпотезу про те, що ця книга створювалась як своєрідний навчальний посібник для опанування початківцями-книжниками

писарської й ілюмінаторської майстерності. **Висновки.** Новітні дані надають підставу атрибуувати рукопис XIV ст., а використані при його написанні протографи локалізувати як галицько-волинські. У тексті не засвідчено особливості письма, орфографії, фонетики, характерні саме для кінця XIII ст. Основним протографом виступає Євангеліє апракос XII–XIII ст., що зберігається в Третьяковській галереї. Комплекс виявлених діалектних ознак пов'язує досліджуваний апракос з іншими євангеліями XIV ст. галицько-волинської писемної традиції; найбільше збіжностей засвідчено з Луцьким Євангелієм. Подальше встановлення протографів Лавришівського Євангелія є перспективним для джерелознавчих досліджень і важливим для вивчення історії української мови.

Ключові слова: Лавришівське Євангеліє XIV ст., рукописна пам'ятка, українська галицько-волинська писемна традиція, протограф, палеографічні та фонетичні ознаки, діалектна риса.

Актуальність теми дослідження. Наразі в Україні залишаються актуальними студії з вивчення писемних пам'яток, особливо найдавнішого українського (давньоруського) періоду. Рукописне Лавришівське Євангеліє належить саме до таких, зберігається в Національному музеї у Кракові (Польща), в зібранні бібліотеки Музею Чарторийських (шифр 2097 IV). Пам'ятка точно не датована й не локалізована. На сьогодні у славистиці існують очевидні суперечності щодо місця та часу її створення, оскільки наявні відомості про кодекс пов'язують його з Лавришівським монастирем (Білорусь) та сучасним місцем зберігання (Польща), мовні ж особливості – виразно староукраїнські. За всієї очевидності того факту, що пам'ятку переписував не один писець, дотепер не встановлено кількості переписувачів, без чого важко визначити протографи та провести уточнення атрибуції кодексу.

Аналіз досліджень і публікацій. На сьогодні вже існує значна за обсягом історіографія манускрипту, проте наріжні питання щодо часу та місця його написання, протографів, палеографічних і мовних особливостей залишаються ще остаточно не розв'язаними. Рукопис датується останньою чвертю/кінцем XIII ст., межею XIII/XIV ст., початком чи другою половиною, кінцем XIV ст. та локалізується переважно як галицько-волинський, менше – як білоруський. Так, О. Восток указував на початок XIV ст. та як на руський за походженням кодекс [1, с. 124], І. Первольф – на початок XIII ст. [2, с. 23], П. Владимиров – 1329 р., південноруський [3, с. 116], Є. Карський – 1329 р., білоруський, західноруський [4, с. 370–371], В. Іконников – 1329 р., галицько-волинський [5, с. 570], І. Свенціцький – початок XIV ст., білоруський [6], В. Моле – не пізніше кінця XIV ст. [7], М. Дурново – початок XIV ст., південноруський [8, с. 73], О. Попова – XIII ст., галицько-волинський [9], Т. Фріделювна – початок XIV ст., український, південноруський [10, с. 6], Л. Жуковська – не пізніше 1329 р., галицько-волинський [11, с. 366], Я. Щапов – початок XIV ст., білоруський [12, с. 78–83, 85], Ю. Лабинцев – XIV ст., білоруський [13, с. 52], М. Сморгонь-Ружицька – час написання одних мініатюр визначається XIII ст., інших – XIV ст., галицький чи волинський [14], О. Лосева – кінець XIII –

початок XIV ст., галицько-волинський [15, с. 16; 16, с. 60, 83, 104, 123], Ю. Шевельов – 1329 р., київсько-поліської діалектної зони [17, с. 279], В. Німчук – XIII–XIV ст., український [18, с. 454], А. Сем'янчук – XIV ст., білоруський, у Лавришівському монастирі [19], М. Ніколаєв – початок – перша половина XIV ст., білоруський [20, с. 30, 33–36], В. Любащенко – кінець XIII – початок XIV ст. (1329 р.?), галицько-волинський [21, с. 99–103], А. Турилов – початок XIV ст., волинський (принаймні за мовними особливостями писців) [22], С. Темчинас – кінець XIII ст., волинський [23], В. Крисько – кінець XIII ст., галицько-волинський [24, с. 10; 25].

У 2018 р. на високому науковому та видавничому рівні здійснена перша й єдина факсимільна публікація пам'ятки [26]. До дослідної частини долучилися розлогими студіями й автори статті [26, с. 381–396, 431–450]. Електронна копія рукопису представлена на офіційному сайті Національного музею у Кракові, Польща. URL: <https://cyfrowe.mnk.pl/dlibra/show-content/publication/19633/edition/19357/?ref=desc>

Мета дослідження. Уточнення атрибуції Лавришівського Євангелія апракоса (Польща, Національний музей у Кракові, бібліотека Музею Чарторийських, од. зб. 2097 IV) та актуалізація проблеми визначення протографів, а також надання новітніх кодикологічних та палеографічних (встановлення писців) фактів. Завданням також є виокремлення діалектних, передовсім звукових, особливостей та порівняння їх із відомими русько-українськими апракосами XII–XIV ст.

Виклад основного матеріалу. Лавришівське Євангеліє апракос є рукописною пам'яткою, писаною церковнослов'янською мовою української (руської) редакції, в якій відсутні точні відомості щодо часу і місця написання. За жанром – повний апракос, у місяцеслові наявні давньоруські пам'яті.

Кодекс великого розміру у F^o: 317x221 (310x220) мм, на 183 пергаментних аркушах (арк. 174 з іншого Євангелія апракоса кінця XIV – початку XV ст.). Наявні чотири нумерації аркушів. Імовірно, нумерація проводилася після інвентарної звірки майна Лавришівського монастиря 1601 р. [34], а також коли книга потрапила до складу Пулавської бібліотеки князів Чарторийських у 20-х роках XIX ст. або у складі рукописного зібрання бібліотеки надійшла до Музею князів Чарторийських, згодом – до Національного музею у Кракові. Ми приймаємо нумерацію І. Свенціцького [6], яка проставлена посередині нижнього поля, і звертаємо увагу на те, що вченим не враховано, що при останньому перешитті блоку книги аркуші не були вірно складені відповідно до тексту; послідовність аркушів тексту така: 1, 2, 7, 8, 4, 5, 3, 9–13, 6, 14, 15, 19, 16–18, 20–47, 50, 48, 49, 51–61, 70–77, 62–69, 78–183.

Це один із небагатьох найбільш ілюмінованих тогочасних рукописів – оздоблений 18 мініатюрами й рисунками, вихідною заставкою та ініціалами (371) старовізантійського, тератологічного, балканського типів та простими геометричними; використано різнокольорові акварельні фарби, золото та кіновар.

Євангеліє відкривається мініатюрою архістратиґа Михаїла, а вихідні читання – мініатюрами євангелістів Іоана, Матвія та Луки. Мініатюри Марка немає, для неї не було розраховано місця в рукописові. Подекуди рисунки не написані, для них у тексті євангельських читань залишені місця.

Книга історично пов'язана з Великим князівством Литовським, безпосередньо з династичним княжим родом Гедиміновичів, родоначальником роду князем Гедиміном, а також князями Коріатом, Ольгердом і Дмитром Ольгердовичем та з галицько-волинською писемною книжною традицією.

У кодексі наявні 14 майнових вкладних записів (грамот) XIV–XVI ст. щодо справ Лавришівського монастиря, що діяв біля митрополичого міста Новгородок (або Новгородок – головне місто Новгородського князівства та Литовсько-Руської митрополії, нині – м. Новогрудок, Гродненська область, Білорусь). Записи опубліковані в роботі П. Симоні в 1910 р. [27], з новим прочитанням – І. Свенціцьким 1913 р. подано дев'ять записів, не опубліковано чотири майнових вкладних записи на арк. 1 та один на арк. 88 зв.–89 [6, с. 210–213]. В. Розовим у 1928 р. опубліковано два вкладні записи XIV ст. на арк. 1 (близько 1350 р.) та 88 зв.–89 (1386 р.) [28, с. 7–9, 32–33]. Ці ж записи опублікувала й М. Пещак у 1974 р., з наведенням вичерпної на той час бібліографії щодо їхнього вивчення [29, с. 28–29, 66–67]. О. Русіна в 1999 р. провела, за встановленими нею новими даними, атрибуцію недостатньо досліджених вкладних записів [30]. На нових засадах записи розглянуто у праці А. Сем'янчук 2009 р. [19, с. 239–246]. Три лікувальні записи (рецепти) на арк. 14, 71, 75 зв. досліджені В. Криськом із датуванням кінцем XIII ст. [25]. А. Котельниковим, архієреєм тепер чинного Лавришівського монастиря, у 2012 р. за архівними джерелами проведено встановлення автентичності й копіювального характеру окремих уписаних в Євангеліє вкладних записів-грамот [31]. За їхніми свідченнями, в монастирі Євангеліє вже знаходилося в останній чверті XIV ст. Відтоді кодекс набуває юридичного статусу книги-архіву монастиря, до якого вписували до XVI ст. включно найважливіші монастирські майнові справи.

Встановленню часу, місця написання й побутування рукопису сприяють уписані до нього два оригінальні вкладні записи (грамоти) XIV ст. На арк. 88 зв.–89 уміщена дарча грамота Юрія Болковича на фундуш Церкві св. Миколая (Перенесення мощей), який побудував її, та олтар за повелінням князя Михайла Гедиміновича. У ній указаний князь Коріят Гедимінович, названий у записі за православним хрещенням Михайлом, коронація якого на новгородське князівство відбулася в 1329 р., про що на полі є пізніша вказівка. Донедавна за дату, пізніше якої рукопис не міг бути створений, уважався саме цей рік. У новітньому дослідженні О. Груші допускається написання цього вкладного запису між 1341 та 1365 рр. [32, с. 85]. Важливим свідченням для встановлення крайньої дати, пізніше якої кодекс не міг бути складений, є оригінальний вкладний запис про фундуш

князя Дмитра Ольгердовича, вписаний на арк. 1, праворуч від постаті архангела Михаїла. Приблизно в один час згадуються два князі, поіменовані один – Корибутом, другий – князем брянським. Серед науковців і до сьогодні немає єдиної думки щодо особи князя. Ми більше схилиємося до аргументів М. Пещак про те, що, оскільки Корибут десь у 1386–1388 рр. був князем новгородським і сіверським, а Лавришівський монастир знаходився недалеко від Новгородка, в якому він князував, то є більше підстав вважати автором саме його [29, с. 66–67].

Книга в ошатній оправі XIX ст.: 335x240x55 мм. Дерев'яні кришки обтягнуті малиновим оксамитом та прикрашені металевими золоченими гравірованими середниками та наріжниками, з рубінами, смарагдами, бірюзою; на верхній кришці покриття доволі потерте. На ній – середник із зображенням вмч. Феодора Тирона, на нижній кришці – великий восьмикутний хрест – Розп'яття Ісуса Христа зі Святим Духом у вигляді голуба.

Тексти євангельських читань та місяцеслова писані різними писцями уставним типом письма у два стовпчики, темно-коричневим чорнилом, заголовки виписані кіновар'ю, суриком, темно-зеленою фарбою та чорнилом.

Кодекс за розміром письма, кількістю рядків на сторінці умовно можна поділити на дві частини: перша частина – арк. 1–61, 70–77, писана уставом середнього розміру, на сторінці по 19–23 рядки на арк. 1–46, по 23–29 рядків на арк. 47–61, 70–77; друга частина – арк. 62–69, 78–183, писана маленьким уставом, на сторінці по 27–37 рядків. Звертаємо увагу, що аркуші вказуються відповідно до послідовності тексту, яка була порушена при перешитті блоку книги: за арк. 61 має йти арк. 70, за арк. 69 – арк. 78.

Палеографічні та орфографічні матеріали свідчать, що в роботі над переписуванням текстів із протографів брали участь принаймні п'ятеро писців, але могло бути й більше, виходячи з характеру вписування текстів у рукопис.

Основним створювачем кодексу виступав книжник Ієв, який керував роботою, навчав учнів писарській справі та й сам безпосередньо писав книгу. Ім'я книжника Ієва вказане на верхньому полі арк. 14 зв. як автора і писця (в рукопису передано як Єв) Канону на плач Богородиці. Текст канону вписано ним особисто на чистих, незаповнених мініатюрами, арк. 14 зв. і 15 зв. Імовірно, канон був уписаний Ієвом уже після завершення роботи над кодексом і тоді, коли до оформлення художнього оздоблення рукопису вже не проводилося. Ієвом також написані кіновар'ю великими подвійними літерами заголовки, як і в каноні, на арк. 47 зв., 84, 144 зв.; уписані кіновар'ю й вказівки читань на полях, пізніше вони доповнені вже іншим почерком. Ним також зроблено проби пера, на арк. 5 зв. «помози ра» і тричі «ника», на арк. 97 зв. «помози р». Крім імені писця Ієва, імена інших писців залишаються невідомими.

Книжником Ієвом написано більшу частину євангельських текстів та місяцеслова, вписано вже вказаний канон на арк. 14 зв., 15 зв. та зроблено підписи

до деяких мініатюр (напр., арк. 15). Другий писець працював тільки над євангельськими текстами, паралельно з першим (лівом) та третім писцями, на арк. 31в–г, 40б (рядки 6–23) – 40г, 43а (рядки 22–23) – 43г, 47в – 47г (рядки 1–5), 61в–г, 70а–74б, 84а–89г. Третій писець працював над євангельськими текстами паралельно з іншими писцями на арк. 62а–116б (рядки 1–7, 13–34) та з першим писцем – над місяцесловом на арк. 161а (рядки 1–27, перше слово) – 181б (рядки 14–33). Четвертий писець написав текст тільки першого стовпчика на арк. 90а (другий стовпчик писав перший писець). П'ятий писець працював лише на арк. 116б (рядки 8–12), 116в (рядки 2–4, два перших слова). Перехід між першим та другим почерками див., напр., на арк. 40, між другим та третім – див., напр., на арк. 73, між першим, третім та п'ятим – див. на арк. 116. Вставний арк. 174, з іншого рукопису, написаний одним писцем великим уставом.

Також за письмом та характером уписування тексту видно, переважно з арк. 62, що при написанні рукопису постійно відбувалася зміна писців. На одній сторінці текст могли писати й троє писців, навіть по декілька рядочків; часто вони припиняли роботу, навіть не дописавши слова.

Аналіз роботи писців та особливість використаного ними матеріалу виявив вельми цікавий факт – книга укладалась як практичний навчальний посібник із залученням до роботи текстів з різних протографів і копіюванням різностильових оздоблень з наявних у писців давніх рукописів; використовувались як цілі пергаменні аркуші, так і залишки пергамену.

Для уточнення датування й локалізації пам'ятки важливим є встановлення протографів та виділення основних фонетичних діалектних особливостей.

Проведено лінгвістичний текстологічний аналіз Лавришівського Євангелія – далі Лвр.Є. – із повними апракосами української редакції, датування й місце написання яких особливих сумнівів не викликає, – Мстиславове Євангеліє к. XI – п. XII ст. – далі М.Є. [35], Добрилове Євангеліє 1164 р. – Д.Є. [36], Галицько-Волинське Євангеліє XII–XIII ст. – Tr [37], Холмське Євангеліє XIII ст. – Х.Є. [38], Буцацьке Євангеліє XII–XIII ст. – Б.Є. [39], Луцьке Євангеліє XIV ст. – Л.Є. [40], а також Оршанське Євангеліє XIII ст. – Ор.Є. [41] і Друцьке Євангеліє XIV ст. – Др.Є. [42], створення яких деякі дослідники пов'язують з білоруськими землями. Для порівняння залучено й точно датований і локалізований короткий апракос Євсевієве Євангеліє 1283 р. – Є.Є. [43]. Використано приклади із текстологічних досліджень, представлених у виданнях: Евангелие от Иоанна в славянской традиции – Иоан. [44] та Евангелие от Матфея в славянской традиции – Матф. [45].

Виявлені текстові збіжності/розходження дозволяють стверджувати, що частина Євангелія, скопійована І писцем до аркуша 61 зв., вочевидь мала пряму дотичність до Галицько-Волинського Євангелія XII–XIII ст. (Tr) [37]: в усіх порівнюваних фрагментах текст Лвр.Є. збігається з Tr. Крім текстових, нерідко маємо й звукові: тако ^ррѣка имѣхуутьъ иго Мт XXI/46 Лвр.Є. 62 зв. +/Tr Матф., с. 116/, в інших –

в жодному випадку не Д.Є. Писці інших частин (I /після арк. 64 зв./, II та особливо III), очевидно, мали під руками й інші протографи, серед яких, треба думати, був і якийсь південнослов'янський. До цього спонукають ще й інші порівняння тексту. Так, у читанні від Л XI на 6-й – 7-й тиждень виявлено збіжності із Зографським Євангелієм [11, с. 22–25]: *всакѡ цѣтѡ* Лвр.Є. 96 зв., у всіх порівнюваних – *вѣсе/все*; *десѣтиноу даѣте ѿ малѣи и пиѣана* Лвр.Є. 98 зв., у всіх порівнюваних – *ѿ конѣлица и пиѣана*; *ѿ вѣщав же нѣкѣи ѿ законѣникѣ* Лвр.Є. 98 зв., у всіх порівнюваних – *ѿ книгѣуи/книжникѣ*; *блюдоуще юго и ищюще оуловити* Лвр.Є. 99, у всіх порівнюваних – *и ищюще тати*. Також і в інших фрагментах, які писали ці писці: *и соударь иже вѣ на главѣ юго* Ів XX/7 Лвр.Є. 159, Є.Є. с. 250, Ор.Є. 142 зв. +/давні. текст/, *и оувроусть и. в. н. г. М.Є. с. 285, Д.Є. с. 521, Х.Є. 153, Б.Є. 158, Л.Є. 260, Др.Є. 186 зв. +/ Иоан., с. 92/*; *такѡ гдѣ юсть юпендитѡмь прѣпоаса ста* Ів XXI/7 Лвр.Є. 160, Др.Є. 187 зв. +/давні. текст/, *та. г. ю. пендѣтъмь п. М.Є. с. 287, та. г. ю. срауицею п. Є.Є. с. 252, Х.Є. 153зв., та. г. ю. одѣжею п. Д.Є. с. 524 +/Иоан., с. 95/*.

Виявлено й цікавий факт щодо протографа Місяцеслова Лавришівського Євангелія, який обривається читанням 29 серпня на Усікновення глави святого пророка Івана Предтечі: «цѣрь заклатѣзи . и оузлежащихъ с нимь . нѣ оусхотѣ ѿ...» (Мр. VI, 26). На нашу думку, текст місяцеслова переписаний із протографа з дотриманням розміщення тексту на сторінці. Цю думку підтверджує спостереження щодо місяцеслова Федорівського Євангелія апракосу повного другої половини XIV ст. [46], який обривається на цьому ж читанні, й буквосполукою ѿ: «цѣрь заклат[.]т...злежащихъ ради съ нимь не вохотѣ ѿ...» (Датування А. Турилова) [47].

Незаперечним є той факт, що пам'ятку переписували кілька писців з різних протографів і не в один час. Остаточне ж оформлення (зшивання, оправлення) до її сучасного стану зберігання здійснене, вочевидь, пізніше.

Щодо мовних особливостей Лвр.Є., на сьогодні маємо дві праці: українець Іларіон Свенціцький зробив висновок про північнобілоруське походження писців і самої пам'ятки [48]; полька Тереза Фріделювна – про українське, галицько-волинське [10]. Зупинимось, насамперед, на характерних вузьколокальних діалектних особливостях рукопису, які об'єднують Лвр.Є з іншими пам'ятками галицько-волинської редакції.

На місці праслов'янської фонемі */ě/ в різних регіонах Славії постали різні звуки. У діалектах, які лягли в основу української мови, це, насамперед, [i], що й стало нормою літературної мови, а також низка інших не *i*-рефлексів, передовсім у північних говірках [e]. У пам'ятці таких написань багато [48, с. 410; 10, с. 120]. Додамо ще приклади, які не виокремили І. Свенціцький та Т. Фріделювна: *при вѣчери 8*; *злишьше себе 57*, *и вѣмь лко рѣснотивно юсть 173 зв.* (Пор.: *рѣснотивнѣ* [49, с. 223]). Крім наведених, багато разів засвідчено рефлекс *i < *ě* у словах: *вѣ вѣтрини 4 зв.*, *во вѣтрини 123 зв.*, *в оутрини 155*; *вѣ свѣдѣтельство 2*; *свѣдѣтельствоуемъ 53зв.*; *свѣдѣтельствою ... свѣдѣтельствоѣа ... свѣдѣтельство ... свѣдѣтельствоуеть*

... свѣдѣтельства 12; свѣдѣтельствоуѣть ... и вѣи же свѣдѣтельствоуѣте 18, свѣдѣтельствоуѣте 135 зв. та ін. Очевидно, в давньому старослов'янському дієслові свѣтитиь см, яке, мабуть, саме так було написано в протографі, писець Лвр.Є. також відобразив руський /український/ розмовний ятевий рефлекс: молнии ... свититиь sz 104.

Також виявлено приклади в пам'ятці з рефlekсами *e < *ě*: севе /Д.в., одн./ 4 зв.; тебе /Д.в., одн./ 5; ідѣши хлебо съ 21 зв., грѣшникъ 33 зв., дайте имъ вѣи ести 74 зв., легчѣе 79 зв., некто ... в законѣ 101 зв., встанете ... идемъ /нак. сп./ 118; ицелѣше 178 зв. та ін.

При аналізі ятевих рефlekсів привертають увагу й континуанти давнього **e* в новозакритих складах (приклади «нового»). У досліджуваній пам'ятці їх дуже багато, на що також звертали увагу й І. Свенціцький і Т. Фределювна [48, с. 410; 10, с. 112–114].

Така рефlekсація ятевих виявів загалом узгоджується з іншими, переписаними на українських, передовсім галицько-волинських, землях Євангеліями: Добриловим [50, с. 18–22], Євсевієвим [51, с. 12–16], Буцацьким [52, с. 14–15], Луцьким [53, с. 124] та, за нашими спостереженнями, Холмським. Не виявлено прикладів написання «нового» в М.Є. та Ор.Є. У Лвр.Є. засвідчено «новий» у прикметнику жѣнскъ: мѡужескъ полъ и жѣнскъ 65.

У контексті аналізу континуантів **e* варто зауважити й на рефлекси **o* в пам'ятці. У написаннях ни оумрѣти во по тѣмъ мѡгоуѣть (в інших порівнюваних текстах – по томъ) 107 зв.; гѣа мѣри свои жено се сѣиъ твои потѣмъ же гѣа вѣеникоу (Є.Є. с. 304 по том, Л.Є. 251 зв. по томъ) 178 зв.; ѡ себе самѣмъ (у порівнюваних текстах – самомъ) 24 зв. та інших незаперечним є вживання на місці **o* в новозакритому складі. Звичайно, приклади потѣмъ (чи по тѣмъ) та ѡ самѣмъ, тѣмъ у контексті сказаного також можна пояснювати як морфологічно зумовлені. Якщо у протографі було вжито форми з *o* – ѡ самомъ, то навіщо копіювальнику Лвр.Є. змінювати його на – ѡ самѣмъ? Висновок звідси двоякий: або існував невідомий нам протограф з ятевими написаннями, або писець Лвр.Є. свідомо накреслював графему на місці *o*, бо так вимовляв ці слова [пѡт('im сам('im т('iū)]. В українських пам'ятках написань на місці **o* в новозакритих складах (нехай і в морфологічно зумовлених позиціях) у кінці XIII – на початку XIV ст. не засвідчено.

Показовою рисою Лвр.Є. є приклади з *u*, *ы* відповідно до *ь*, *ѣ* перед голосним *u* або йотованим: вѣми и 29, исповѣми и азъ 47зв., илѡхѡути и 70 зв.; видѣлы и 34, привѣдохы и припачы и 161 зв., оузѡтчы нхъ 104. На цю особливість звернув увагу І. Свенціцький [Свенціцький, 48, с. 406]. Подібних написань багато в інших євангеліях українських редакцій. У відповідних порівнюваних фрагментах ми виявили такі: вѣми и Є.Є. с. 72, Х.Є. 18 зв., ѡсоудѡти и Д.Є. с. 147, илѡхѡути и Д.Є. с. 160, молѡхѡути и ... слышахѡути и Д.Є. с. 233, Б.Є. 14, Х.Є. 65, илѡити и Д.Є. с. 306, Х.Є. 87 зв., Б.Є. 50зв.; видѣлы и иси Є.Є. 80, Х.Є. 21 зв., привѣдохы и Є.Є. 116, Х.Є. 51 зв.,

приведохъ и Д.Є. с. 170, Х.Є 46, Л.Є. 70, пригитъ и Д.Є. с. 528, Х.Є. 154 зв., Є.Є. с. 259. Натомість не засвідчено жодного випадку цієї зміни в М.Є., Ор.Є. та Др.Є. Коментуючи подібні написання в Є.Є., В. Німчук допускав специфічну місцеву вимову в українських південно-західних діалектах [51, с. 21].

У контексті аналізованих виявів звукових особливостей (*ь / ъ, u / e, u / e*) та орфографії пам'ятки цікавим є написання не *пѣть* ли *птиць* *цѣнитса* на *пѣти* *срѣбръникъ* Л XII/6 (у порівнюваних текстах – *пѣть* або *ѣ*) 99. Зважаючи на послідовність поплутувань писцями пам'ятки *u – t* та *t – u*, цілком імовірним видається нам припущення про відбиття вимови [*n'em*'] у цьому випадку. Не виключаємо й місцевої діалектної вимови [*n'im*'].

Засвідчено кілька прикладів написання *a* відповідно до **o*: *лоукаванъа* 181 (у порівнюваних текстах – *лоукованъа*) 81 зв.; *прашахоръ* (збіжність із Ор.Є. 84, Л.Є. 168 зв. *прашахоръ*) 81 зв. та надпоправні, *o* на місці *a*: *мръа* *магдолъни* (у порівнюваних текстах – *магдлъни*) 92; *лопота* /з виправленням *лопоѣта*/ (у порівнюваних текстах – *лопата*) 171. Такі ж поодинокі приклади зазначеного явища трапляються чи не в усіх текстах українських редакцій [51, с. 26; 52, с. 15]. Однак у випадку з досліджуваним Лвр.Є. відзначимо й низку інших, які І. Свенціцький також наводить у контексті «акання»: *ѡваца* 25 зв., *алчана* 120 (Х.Є. 111 зв., Л.Є. 170 зв. *алъчана*, Ор.Є. 85 зв. *алчъна*), *с влчуръа* (Д.Є. с. 464, Б.Є. 124, Є.Є. с. 202 *с вчуръа*) 142, *вѣсплачатесѧ* 146 зв., *прѣдѣсть* (Д.Є. с. 499, Х.Є. 143 зв. *прѣдѣсть*) 151 зв., *маркоурита* 165, *Климанта* 166 зв., 172 зв., 179, *вѣдѣше* (Д.Є. с. 321, Б.Є. 58 зв. *вѣдѣше*) 105, *исцѣлиахоръсѧ* 181 зв. *ѡѡфалакта* 175 зв., *старѣкишанамиъ* 183 зв. [48, с. 410]. У порівнюваних текстах більшість подібних написань відсутня. Хоча, наприклад, *климанта* засвідчено в Д.Є. с. 534 та Є.Є. с. 306. Майже в усіх випадках появу попереднього «а» можна прокоментувати впливом наступного або навпаки. Таке написання лише одного разу трапляється у І писця /до 61 зв./ – *ѡваца* 25зв. Усі інші – у І /після 64 зв./ та III.

Наукова новизна роботи полягає в датуванні пам'ятки часом не раніше XIV ст. Встановлено п'ять писців із визначенням меж їхніх почерків. Одним із книжників-писців, натхненником і навчителем інших писців є преподобний Ієв (у тексті Єв). Доведено, що протографом, з яким працював перший писець до звороту аркуша 61, є Галицько-Волинське Євангеліє XII–XIII ст. із зібрання Третьяковської галереї К 5348 (Росія, Москва). Протографи, які слугували для переписування писцями інших частин кодексу, наразі встановити складніше. Комплекс виявлених діалектних рис пов'язує досліджуваний апракос з іншими євангеліями галицько-волинської писемної традиції. Аналіз почерків та художнього оздоблення дозволив запропонувати гіпотезу про те, що ця книга створювалась як своєрідний навчальний посібник для опанування початківцями-книжниками писарської й ілюмінаторської майстерності.

Висновки. Отримані новітні кодикологічні, палеографічні та лінгвістичні дані дають підставу атрибутувати рукопис XIV ст., а використані при його написанні

протографи локалізувати як галицько-волинські. Кодекс укладався під час навчального процесу і для внутрішнього використання та є важливим свідченням підготовки писців й ілюмінаторів для виготовлення богослужбових книг. Час остаточного формування кодексу можна віднести до останньої чверті XIV ст. (не пізніше 1386 р.). Історіографічні факти засвідчують, що при археографічному описуванні й лінгвістичних дослідженнях учені більше схиляються до датування рукопису кінцем XIII ст. чи межею XIII/XIV ст., проте не пізніше 1329 р. (за припискою до запису на арк. 88 зв.), а в мистецтвознавчих працях – як до більш раннього часу, так і до XIV ст., але не пізніше кінця століття. Автори не поділяють думки тих дослідників, які датують пам'ятку раніше від XIV ст. У тексті не засвідчено особливості письма, орфографії, фонетики, характерні тільки для кінця XIII ст. Якщо прийняти датування цієї пам'ятки кінцем XIII ст., то варто зважити й на інший факт: упродовж подальших майже 100 років засвідчених у пам'ятці мовних рис у відомих на сьогодні українських текстах не було виявлено. Незаперечним є факт використання в роботі галицько-волинських протографів, тому пам'ятка є цінним джерелом української мови. Точно встановлено, що одним із протографів слугувало Євангеліє апракос XII–XIII ст. Третьяковської галереї. Протографи, які слугували для переписування писцями інших частин кодексу, встановити значно складніше, проте можна сказати, що використовувалися різні галицько-волинські антиграфи, не виключено, й невідомі. Комплекс виявлених діалектних ознак пов'язує досліджуваний апракос з іншими євангеліями XIV ст. галицько-волинської писемної традиції; найбільше збіжностей засвідчено з Луцьким Євангелієм, що є красномовним підтвердженням правильності атрибуції кодексу. Мовні особливості всіх частин досліджуваного Лвр.Є. однозначно дають підстави стверджувати: або їх писали українські писці в одному з галицько-волинських скрипторіїв і внесли в текст сотні виразних місцевих мовних явищ, або існували невідомі нам протографи з очевидними українськими розмовними рисами, з яких переписано (можливо, й у Лавришівському монастирі) деякі частини цього Євангелія. Подальше встановлення протографів Лавришівського Євангелія є перспективним для джерелознавчих досліджень і важливим для вивчення історії української мови.

Список використаних джерел

1. Востоков А. Описание русских и славянских рукописей Румянцевскаго музея. Санкт-Петербург, 1842. III, 899, 3 с.
2. Отчет ординарного профессора императорского Варшавского университета И. И. Первольфа о научных занятиях за границую с 20 мая по 20 сентября 1882 г. // Варшавские университетские известия. 1883. № 2. С. 23–24.
3. Владимиров П. В. Обзор южнорусских и западнорусских памятников письменности от XI до XVII ст. Киев : Тип. В. И. Завадского, 1890. [2], 42 с.

4. Карский Е. Ф. Беларуссы. В 3-х т. Т. 1: Введение к изучению языка и народной словесности. Варшава : Тип. Варшавского учебного округа, 1903. 480 с.
5. Иконников В. С. Опыт русской историографии. Киев, 1908. Т. 2. Кн. 2. Том 2. Книга 2. [2], IV, 1057–1956, X, 114, XXXIII–L, XII с.
6. Свенцицкий И. Лаврашевское Евангелие начала XIV века: Палеографическо-грамматическое описание // Известия отделения русского языка и словесности Императорской Академии Наук. 1913. Т. 18, кн. 1. С. 206–228.
7. Molè W. Les miniatures de l'Évangélaire de Ławryszew // L'art byzantin chez les Slaves. 5. Paris, 1932. S. 423–437.
8. Дурново Н. Н. Введение в историю русского языка. Ч.1. Источники. [1-е изд.]. Брно, 1927. Перевидання: Москва, 1963. 345 с.
9. Попова О. С. Галицко-волынские миниатюры раннего XIII века: К вопросу о взаимоотношениях русского и византийского искусства // Древнерусское искусство: Художественная культура домонгольской Руси. Москва, 1972. С. 289–315.
10. Friedelówna T. Ewangeliarz Ławryszewski. Monografia zabytku. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1974. 280 s.
11. Жуковская Л. П. Текстология и язык древних славянских памятников. Москва : Наука, 1976. 367 с.
12. Щапов Я. Н. Восточнославянские и южнославянские рукописные книги в собраниях Польской Народной Республики. Москва : Ин-т истории СССР АН СССР, 1976. Ч. 1. 163 с.
13. Лабынцев Ю. А. Литовская кирилловская письменность XIII–XV вв. в контексте кирилло-мефодиевской традиции Великого княжества Литовского // *Studia Russica*. Budapest, 1999. Т. 17.
14. Smorağ-Różycka M. Ewangeliarz Ławryszewski. Kraków, 1999. 158 s., il.
15. Лосева О. В. Периодизация древнерусских месяцесловов XI–XIV в. // Древняя Русь. 2001, № 2 (4). С. 15–36.
16. Лосева О. В. Русские месяцесловы XI–XIV в. Москва : Памятники исторической мысли, 2001. 420 с.
17. Шевельов Ю. Исторична фонологія української мови : пер. з англ.; пер.: С. Вакуленко, А. Даниленко. Харків : Акта, 2002. XII, 1054 с. (Класика Української Науки).
18. Німчук В. В. Пам'ятки української мови // Українська мова : енциклопедія. Вид. 2, виправл. і доповн. Київ, 2004. С. 453–455.
19. Семянчук А. Лаўрышаўскае Евангелле // *Silva rerum nova*. Мінск : Atenaeum, 2009. S. 239–246.
20. Гісторыя беларускай кнігі. Т. 1. Кніжная культура Вялікага Княства Літоўскага / М. В. Нікалаеў і інш. У 2-х тамах. Мінск : Беларус. Энцыкл. імя П. Броўкі, 2009. 424 с.
21. Любашенко В. Церковні рукописи Галицько-Волинської Русі XII–XIV століть: спроба узагальнення (закінчення) // Княжа доба: історія і культура / [відп. ред. В. Александрович]; НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2011. Вип. 5. С. 73–115.

22. Турилов А. А. Книгописание // Православная энциклопедия. Электронная версия. Владимиро-Волынская епархия. [електронний ресурс]. URL: <http://www.pravenc.ru/text/159136.html> (дата звернення 24.08.2020).

23. Темчина С. Основание Лавришевского монастыря в свете рукописной продукции книжника Иева (вторая половина XIII в.) // Вертоград многоцветный. Сборник к 80-летию Бориса Николаевича Флори. Москва : Индрик, 2018. С. 155–161.

24. Крысько В. Предисловие // Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.). Т. XI. Москва : Азбуковник, 2016. С. 5–12.

25. Крысько В. Лаврошевское евангелие и его экстратексты // Die Welt der Slaven. Internationale Halbjahresschrift für Slavistik. Jahrgang 64. 2019, Heft 1. S. 148–189.

26. Лавришівське Євангеліє XIV століття. Видання факсимільного типу. Дослідження. Київ : Горобець, 2018. 468 с., іл.

27. Симони П. Мстиславово Євангеліє начала XII в. в археологическом и палеографическом отношении: Материалы для изучения его серебряного переплетенного оклада // Общество любителей древней письменности. Т. 129. Б/м, 1910.

28. Розов В. Українські грамоти. Том 1: XIV ст. і перша половина XV ст. Вип. 1. Київ, 1928. 4 с. + 176 с. + 75 с. + IX с. Исторично-Філологічний Відділ Української Академії Наук, Збірник № 63.

29. Грамоти XIV ст. / упоряд., вступ. стаття, коментарі і словники-показчики М. М. Пещак. Київ : Наукова думка, 1974. 256 с. (Сер.: Пам'ятки української мови).

30. Русіна О. В. До атрибуції вкладних записів Лаврашівського Євангелія // Український археографічний щорічник. Київ, 1999. Нова серія. Вип. 3–4. С. 98–102.

31. Котельников А., свящ. Вклады в Лавришевский монастырь от основания (ок. 1250 г.) до принятия унии в 1596 г. 2012. URL: <http://www.bogoslov.ru/text/2973415.html> (дата звернення 24.08.2020).

32. Груша А. И. Документальная письменность Великого княжества Литовского (конец XIV – первая треть XVI в.). Минск, 2015. 465 с. (дата звернення 24.08.2020).

33. Котельников А., свящ. К вопросу о локализации Лавришевского монастыря. 2012. URL: <http://www.bogoslov.ru/text/2586245.html>

34. Инъвенътаръ албо списаніе монастира Лавришовского // Национальный исторический архив Беларуси. Ф. 147. Оп. 2. Д. № 175. Арк. 1727–1735.

35. Апракос Мстислава Великого / изд. подг. Л. П. Жуковская, Л. А. Владимирова, Н. П. Панкратова / под ред. Л. П. Жуковской. Москва : Наука, 1983. 529 с.

36. Добрилове Євангеліє 1164 року / упоряд. Ю. В. Осінчук ; відп. ред. В. В. Німчук. Львів: Ін-т українознавства імені І. Крип'якевича, 2012. 803 с.

37. Галицько-Волинське Євангеліє XII (?)–XIII ст. // Государственная Третьяковская галерея (г. Москва). Од. зб. К-5348.

38. Холмське Євангеліє XIII ст. Видання факсимільного типу. Київ : Горобець, 2015. 384 с., іл.

39. Бучацьке Євангеліє XII–XIII ст. / підгот. до вид. Ю. В. Осінчук ; відп. ред. В. В. Німчук. Київ : Вид. дім Дмитра Бураго, 2017. 355 с.

40. Луцьке Євангеліє XIV століття. Видання факсимільного типу. Київ : Горобець, 2011. 526 с., додаток.
41. Оршанське Євангеліє XIII ст. // Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, Інститут рукопису. Ф. 301. № 555 П.
42. Друцкое Евангелие XIV в. // Библиотека Российской академии наук, Сибирское отделение. Собр. Н. Тихомирова. № 1.
43. Євсевієве Євангеліє 1283 року / вид. підгот. Г. П. Арполенко, З. Г. Козирєва, Г. І. Лиса, В. В. Німчук, К. С. Симонова, Г. Х. Щербатюк ; відп. ред. В. В. Німчук. Київ : КСУ, 2001. 320 с.
44. Евангелие от Иоанна в славянской традиции / изд. подг. А. А. Алексеев, И. В. Азарова, Е. Л. Алексеева, М. Б. Бабицкая и др. Санкт-Петербург : Российское библейское общество, 1998. 98 с. Приложения.
45. Евангелие от Матфея в славянской традиции / изд. подг. А. А. Алексеев, И. В. Азарова, Е. Л. Алексеева, М. Б. Бабицкая и др. Санкт-Петербург, 2005. 181 с.
46. Федоровское Евангелие апракос полный второй половины XIV в. // Историко-архитектурный музей-заповедник в г. Ярославле. Инв. № 15718.
47. Князевская О. А., Турилов А. А. Федоровское Евангелие: О времени создания и происхождения рукописи // Древнерусское искусство: XIV–XV вв. Москва, 1984. С. 128–140.
48. Свенціцький І. Лавришівське Євангеліє початку XIV ст. Палеографічно-граматичний опис // Лавришівське Євангеліє XIV століття. Видання факсимільного типу. Дослідження. Київ : Горобець, 2018. С. 401–410.
49. Белей Л., Белей О. Словник старослов'янсько-український. Львів, 2001. 318 с.
50. Осінчук Ю. Живомовні риси в Добриловому Євангелії 1164 року // Добрилове Євангеліє 1164 року / упоряд. Ю. Осінчук ; відп. ред. В. Німчук. Львів: Ін-т українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, 2012. С. 7–34.
51. Німчук В. Євсевієве Євангеліє 1283 р. як пам'ятка української мови // Євсевієве Євангеліє 1283 р. / підгот. до вид. Г. Арполенко, З. Козирєва, Г. Лиса, В. Німчук, К. Симонова, Г. Щербатюк. Київ : КСУ, 2001. С. 4–38.
52. Німчук В., Осінчук Ю. Мовні риси Буцацького Євангелія // Буцацьке Євангеліє XII–XIII ст. / відп. ред. В. Німчук, підгот. до вид. Ю. Осінчук. Київ : Вид. дім Дмитра Бураго, 2017. С. 5–20.
53. Бузук П. Говірка Луцької Євангелії XIV в. // Збірник комісії для дослідження історії української мови. Т. 1. Київ, 1931. С. 111–135.

Liudmyla Hnatenko,

Doctor of Sciences (History), Senior Researcher,

*Senior Researcher of the Department of Codicology and Codicography
of Institute of Manuscript of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine*

ORCID: 0000-0001-5287-0081

e-mail: gnatenko.manus@gmail.com

Viktor Moisiienko,

Doctor of Sciences (Philology), Professor,

*Professor of the Department of Ukrainian Language
of Zhytomyr Ivan Franko State University*

ORCID: 0000-0002-3513-1807

e-mail: v.moysiienko@ukr.net

Codicological-paleographic and phonetic features of Lavryshiv Gospel

The aim of the work is to clarify the attribution of the Lavryszów Gospel of Aprakos (Poland, Kraków National Museum, Czartoryski Museum of Library, collection 2097 IV) and to update the problem of protograph's determining, as well as to present the latest codicological and palaeographic facts. The task is also to single out dialectal, especially phonetics, features and compare them with the famous Ruthenian-Ukrainian aprakos of the 12th–14th centuries. **Methodology of the research** is based on the use of source, paleographic, codicological and linguistic methods of analysis. **Scientific novelty** of the work lies in the dating of the monument to a time not earlier than the 14th century. There are five scribes with the boundaries of their handwriting. One of the scribes, other writers' inspirer and teacher was Saint Ieive (in the text - leve). It is proved that the protographer with whom the first scribe worked before the verso of 61st sheet is the Galician-Volyn Gospel of the 12th–13th centuries from the collection of the Tretyakov Gallery K 5348 (Russia, Moscow). Protographs that were used by scribes to rewrite other parts of the code are more difficult to establish now. The complex of identified dialectal features connects the studied aprakos with other gospels of the Galician-Volyn written tradition. The analysis of handwriting and artistic decoration allowed to suggest the hypothesis that this book was created as a kind of textbook for mastering novice scribes clerical and porthole skills. **Conclusions.** The latest data give grounds to attribute the manuscript of the 14th century, and the protographs used in its writing to localize them as Galician-Volyn. The text does not attest to the peculiarities of writing, spelling, phonetics, characteristic of the end of the 13th century. The main protograph is the Gospel of Aprakos of the 12th–13th centuries, which is kept in the Tretyakov Gallery. The complex of revealed dialectal features connects the studied aprakos with other gospels of the 14th century of the Galician-Volyn written tradition; most similarities are attested with the Lutsk Gospel. Further establishment of protographs of the Lavryshiv Gospel is promising for source studies and important for the study of the history of the Ukrainian language.

Key words: Lavryshiv Gospel of the 14th century, manuscript, Ukrainian Galician-Volyn written tradition, protograph, palaeographic and phonetic features, dialect feature.

*Стаття підготовлена 8 січня 2020 року;
подана до друку 23 січня 2020 року.*